

SECTION 7. MANAGEMENT

DOI: 10.46299/ISG.2023.MONO.ECON.2.7.1

7.1 Соціальна активність як чинник розвитку соціального капіталу

Соціальна активність є альтернативною силою, що трансформує суспільні відносини і пропонує більш прогресивну модель розвитку. Взаємозв'язок і взаємовплив соціальної активності та соціального капіталу є складним і неоднозначним. З позиції соціальної активності та інституціоналізації відносин влади та громадян цей зв'язок ускладнено детермінантами сучасного суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку. Переважна більшість дослідників розглядають соціальний капітал як мобілізаційний ресурс для соціальної активності населення. Нерідко соціальний капітал досліджують як її рушійну силу, первинною основою якої є добровільне співробітництво. Звідси розвиток соціальної активності населення залежить від обсягів накопиченого соціального капіталу, хоча у випадку виникнення критичної або загрозливої ситуації не завжди обов'язковим є залучення потенціалу соціального капіталу.

Загальновизнано, що соціальний капітал полегшує та істотно стимулює соціальну активність. У зв'язку з цим її доцільно розглядати як один з інструментів розвитку соціального капіталу, залучений до процесу взаємодії основних учасників, під час якої утверджуються соціальні норми та цінності, а також правила поведінки, що повторюються та починають виконуватися за звичкою, утверджуючись у практиці відповідальної поведінки.

Соціальна активність стимулює самоорганізацію населення, яка базується на засадах єдності цілей, інтересів та ресурсів, що примножуються або стають доступними внаслідок об'єднання. Це дає змогу збалансувати інтереси суб'єктів, модернізувати технології менеджменту, орієнтовані на об'єднання населення навколо спільних цілей, підкріплених ресурсами (у тому числі проектами, що реалізують на засадах співфінансування).

Потенціал соціального капіталу поступово зростає у взаємодії із іншими

людьми. При цьому соціальна активність населення створює середовище для накопичення соціального капіталу через розширення та зміцнення контактів, здобуття досвіду довірливих стосунків, спільні практики плідної взаємодії. Соціальний капітал позитивно впливає на формування громадянської свідомості, політичної активності та соціально відповідальної співпраці, спричиняючи зростання участі громадськості в системі управління. Тим самим соціальний капітал обумовлює готовність суспільства до конструктивних змін, запровадження нових технологій, а також підвищує швидкість реалізації соціально-економічних процесів.

Соціальна активність населення обумовлює формування громадських рухів та об'єднань за досить короткий час. Проте суспільні цінності та норми демократичного устрою так швидко не виникають. Вони можуть формуватись і накопичуватись лише у вигляді певного соціального капіталу на основі активної діяльності. Звідси соціальна активність населення є одним із інструментів накопичення соціального капіталу, практика якої забезпечує зростання обсягів та якості соціального капіталу в суспільстві.

На індивідуальному рівні соціальна активність здійснюється через розвиток особистості, в умовах зростаючих потреб та прагнення досягти певної мети. Вона реалізується через самовиховання, самонавчання та самоконтроль, а також вибір певної стратегії поведінки за наявності достатнього рівня вмотивованості. Незважаючи на те, що соціальний капітал виникає лише у взаємодії з іншими людьми, проте на індивідуальному рівні відбувається формування та засвоєння соціальних норм. Групова соціальна активність виникає за умови, коли очікувана при об'єднанні цінність є більшою за цінність, отриману самотійно з урахуванням зусиль, витрачених на таке об'єднання. Крім прагматичних обставин, на соціальну активність впливає схильність до альтруїзму, благодійності та соціально відповідальної поведінки. Її імовірність зростає за достатнього рівня матеріального забезпечення суб'єктів цього процесу.

Розвиток соціального капіталу ґрунтується на тому, що індивідуальні

інтереси не можуть реалізовуватись за рахунок суспільних. Неспроможність держави виконувати свої окремі регулюючі функції може бути чинником посилення процесів соціальної активності на національному, регіональному та локальному рівнях. Саме так виник волонтерський рух в Україні як реакція суспільства на воєнний конфлікт в умовах слабкої оборонної функції держави. Самоорганізації, як тривалому процесу, властиві певні часові параметри – вона може бути довготривалою або тимчасовою як реакція на проблему, після вирішення якої взаємодія суб'єктів припиняється. За таких умов накопичується певний потенціал соціального капіталу на основі розширення мережі контактів, практик вимушеної або мінімальної для взаємодії довіри, формуються уявлення та модель поведінки щодо громадської участі та соціальної відповідальності.

Різні форми самоорганізації населення засновані на цінностях, національних або територіальних інтересах, що потребує певного запасу соціального капіталу як системи взаємозв'язків між людьми на основі довіри, взаєморозуміння, цінностей та стилю поведінки, необхідних для співпраці. Накопичення соціального капіталу до високого рівня прискорює процеси консолідації, які відбуваються на ціннісній основі. Це одна з можливих форм накопичення потенціалу соціального капіталу на спільній ціннісній основі.

Особливістю розвитку сучасного суспільства є послаблення його вертикальної і посилення горизонтальної структури, внаслідок чого посилюються процеси атомізації суспільства. Цінності, навколо яких об'єднуються люди, підсилюються бажанням популярності як визнанням власної цінності, досягнення якої нерідко часто здійснюється шляхом критики та звинувачень опонентів. Разом з тим посилення інформатизації суспільства та збільшення потоків дезінформації робить особистість вразливою до маніпуляцій та дезорієнтує її. На тлі розмитості соціальних норм посилюється значення компетенцій критичного мислення, оцінки достовірності та здатності пошуку інформації. Соціальні мережі сприяють об'єднанню людей навколо вирішення певної проблеми, дають змогу великій кількості осіб швидко самоорганізуватись і вийти на акцію протесту.

Зростання інформатизації суспільства, поява персонального майданчика для висловлювання власної думки (профіль в соціальній мережі, персональний сайт, коментарі під постами тощо) підсилює значення індивідуальної точки зору і послаблює позиції авторитетів у суспільстві. Цей процес має як позитивні, так і негативні наслідки для суспільства. Зокрема, авторитети у різних сферах людської діяльності, насамперед, мистецтві, науці, літературі, спорті, політиці створюють підґрунтя для об'єднання та плідної співпраці. В результаті цифровізації в суспільстві зросли технічні можливості швидко та масово самоорганізуватися, але постраждала її якість.

За цих умов сформовано дві базові стратегії поведінки. Перша з них передбачає конструктивну руйнацію рамок, які потрібні як регулятори простору можливого. Вона охоплює адекватну оцінку власних можливостей і ситуації, спрямовані на реалізацію дій. І якщо рамки сприяють ефективності й безпечності в розширенні можливостей, то вони визнаються доцільними. Друга стратегія поведінки має ознаки деструктивного типу, які проявляються у невдоволенні. Певні рамки дій і авторитети не визнаються, але продукувати власні смисли і конструктивно діяти люди з такою стратегією поведінки не можуть. Це викликає пасивність очікування або зневіру. Ті, хто обирають таку стратегію, часто не зважають на закон. Вони діють як вважають за потрібне, незважаючи на те, як це позначиться на інших. Вибір цієї стратегії поведінки не залежить від рівня матеріального статку. Вона може бути прийнятною як для вкрай бідних верств населення, так і для олігархів. Ключова відмінність покоління 90-х полягає у відсутності чітких ціннісних орієнтирів та обмежень. Однак саме останні сприяють розвитку особистості, оскільки з одного боку, встановлюють «правила гри», прискорюючи цей процес, а з іншого – стимулюють певні.

За умов невизначеності в ієрархічній структурі цінностей зростає сприйняття деструктивних соціальних норм. Як наслідок, зменшується потенціал соціального капіталу і здатність суспільства до саморозвитку. Виникає хронологічно обумовлена диференціація систем ідентифікації свій-чужий, спільних поглядів на розуміння цінностей, меж і норм поведінки.

В процесі соціальної активності населення вибудовуються горизонтальні соціальні мережі. На основі спільних ідей, інтересів та цінностей формуються певні спільноти, які можуть мати мережевий характер у випадку широкої суб'єктної та територіальної охопленості. Для мережевої соціальної активності потрібна наявність певних ресурсів. Насамперед, це певна критична маса ініціативних осіб, здатних до активних дій з лідерськими якостями та таких, що володіють достатньою компетентністю для розв'язання проблем, від яких залежить успіх соціальної активності. В подальшому за позитивних практик реалізації спільних дій на основі колективної взаємодії утворюються інші ресурси: віра у власні сили, силу єдності та досяжності поставленої мети. За цих обставин закріплюється відчуття солідарності та ентузіазму, що є продуктом колективних дій та одночасно їх стимулом. Активність та ініціативність, як ресурс для соціальної активності населення, важливий на етапі її утворення та за наявності сильних перешкод. Решта ресурсів важлива для підтримання процесу соціальної активності та її виходу на якісно на інший рівень.

За умов поширення бідності в суспільстві об'єднання відбувається на основі цінностей виживання. За наявності середнього класу акценти об'єднання зміщуються в площину людського розвитку. В українському суспільстві соціальні норми, сформовані на основі колективізму, трансформувались в індивідуалістичні практики виживання в умовах первісного нагромадження капіталу, а надалі – у практики ринкової поведінки. Поширилась недовіра, що обмежила взаємодію на конструктивній основі. Інтереси індивіда звузилися разом з радіусом довіри, який обмежувався сім'єю, родиною та друзями. Цим пояснюється поширення корупції в Україні, адже в умовах недовіри до інститутів влади корупція є доступним механізмом вирішення питань життєдіяльності. Фінансові ресурси в умовах їх дефіциту на тлі девальвації цінностей стали переоціненими. За таких умов раціональність та індивідуальна вигода активізувалися як мотиви поведінки. Однак за твердженням соціальних психологів людину від тварин відрізняє здатність нерационально діяти заради інших всупереч інстинкту самозбереження.

Зростання кількості громадських організацій відбувається на тлі низької громадянської активності населення країни. Зокрема результати загальнонаціонального соціологічного дослідження громадської думки, проведеного в 2019 році Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва свідчать, що лише 7,5 % опитаних залучено до активної громадянської діяльності, а 90 % громадян не належать до жодної з організацій, об'єднань чи партій [156].

На жаль, близько 40 % опитаних не цікавить подібна діяльність. Причиною може бути недовіра до таких організацій чи небажання брати участь у будь якій громадській діяльності через брак часу. Решта відповідей респондентів є більш конкретними. Зокрема 13,2 % опитаних займають пасивну позицію та зазначають, що не інформовані як взяти участь у громадській організації та вважають, що їм мають запропонувати яким чином брати участь; зневіра притаманна для 16,4 % опитаних, які вважають, що їх участь в громадській організації нічого не змінить; 17 % зазначили, що не мають часу на таку безоплатну роботу, що цілком природно для незаможного суспільства.

Національне опитування щодо громадянського залучення, проведене у 2021 р., свідчить про збереження характеристик пасивного суспільства. Лише 4 % респондентів зазначили, що брали активну участь у діяльності громадських організацій протягом останнього року, 13 % вказали, що зрідка долучалися до заходів громадських організацій [157]. На тлі високої обізнаності в способах участі у розвитку територіальних громад (близько 70 %) населення зберігає низьку активність. Лише 6–8 % опитаних брали участь у різних способах залучення до вирішення проблем розвитку громади. Займались благоустроєм будинку або двору 48,7 % опитаних, а благоустроєм місцевого парку – 26,4 %.

В результаті опитування щодо ролі довіри в утвердженні принципів соціальної активності населення за місцем проживання є неоднозначним. Так, 50,5 % опитаних зазначили, що нікому не можна довіряти, 62,2 впевнені, що на першому місці мають бути особисті інтереси і лише 32,8 % вважає, що кожен повинен піклуватись про спільні інтереси (рис. 1). Причини такої високої

недовіри обумовлені головними детермінантами, насамперед, різновекторністю цінностей та досвідом попередніх практик взаємодії.

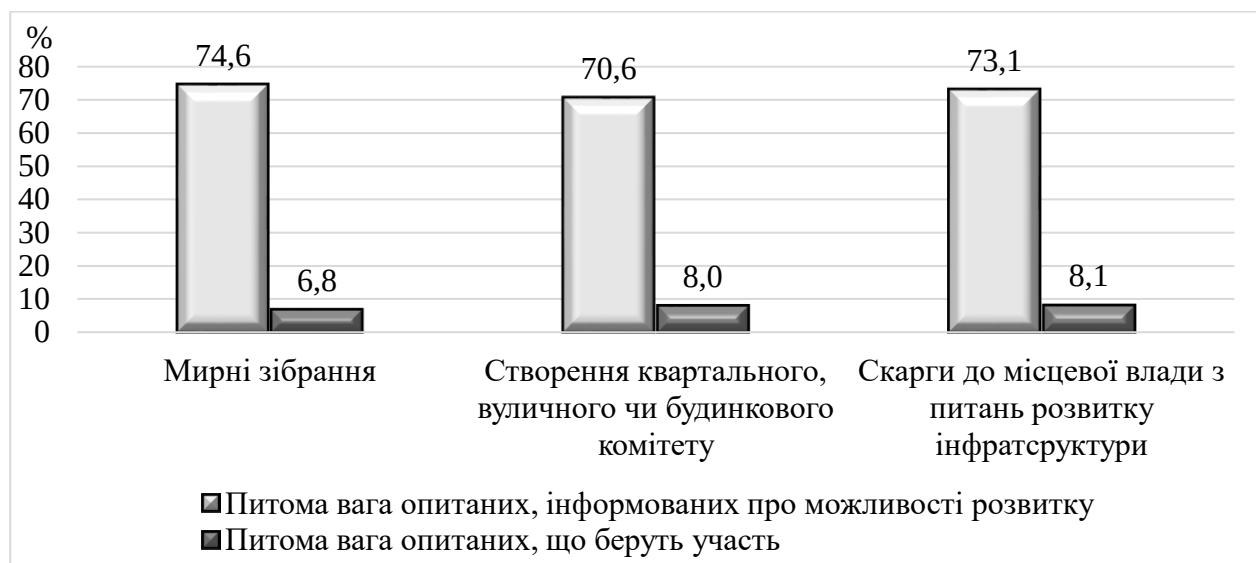

Рисунок 1. Рівень обізнаності та участі населення у розвитку громад України, 2021 р.

Джерело: [157]

В Україні зростання ролі громадянського суспільства відбулося після подій 2014 року. З метою сприяння його розвитку була розроблена Національна стратегія розвитку громадянського суспільства на 2016–2020 рр., якою визначено чотири пріоритетних напрями: інституційний розвиток, посилення ролі органів громадської самоорганізації у соціально-економічному розвитку країни, міжсекторальна співпраця, демократія участі та громадянське суспільство. Усі ці напрями орієнтовані на розвиток плідної взаємодії в суспільстві через посилення соціальних зв'язків та комунікації. Реалізація стратегії передбачає створення Національного фонду сприяння розвитку громадянського суспільства та розробку з цією метою обласних програм. Однак, за перший рік виконання Стратегії відповідні програми були ухвалені лише в 12 областях країни, а Національний фонд так і не було утворено.

Політику підтримки державою громадянського суспільства в Україні було продовжено ухваленням Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки [158], якою визначено

чотири стратегічні напрями: забезпечення ефективних процедур громадської участі у формуванні та реалізації державної політики на національному та регіональному рівнях, вирішенні питань місцевого значення; створення сприятливих умов для формування та інституційного розвитку інститутів громадянського суспільства; стимулювання участі інститутів громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку України; створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці. Зазначені стратегічні напрями конкретизовані в основних завданнях. Слід зазначити, що стратегію розроблено з урахуванням існуючих обмежень в сфері розвитку громадянського суспільства та нової конфігурації територіальної організації влади, утвореної в результаті здійснення адміністративно-територіальної реформи.

На рівень соціальної активності населення можна впливати опосередковано через середовище, в якому вона відбувається та її суб'єктів. Зокрема, в країнах усталеної демократії здійснюється державна фінансова підтримка неприбуткових організацій. Таким чином, опосередковано стимулюється виникнення та зміцнення структур, які сприяють соціальній активності. Так, в англосаксонській моделі підтримки недержавних організацій частка їх фінансування державою складає близько третини, приватна донорська та членська підтримка коливається в межах 10–50 %, а також надаються податкові пільги. В скандинавській моделі державна фінансова підтримка недержавних організацій складає близько 20 %; в континентальній моделі (країни ЄС) на державу припадає близько половини видатків, пов'язаних з діяльністю цих організацій [159]. Фінансування здійснюється в різних формах. Зокрема, у Великій Британії фінансування благодійних організацій здійснюється через державні гранти та кошти за виконання муніципальних і державних контрактів. У європейських країнах поширена практика делегування державою неприбутковому сектору повноважень у вирішенні певних соціальних проблем (бездомність, ВІЛ тощо).

На сучасному розвиток громадянської активності населення відбувається в умовах макрообмежень, до яких належать: слабкість та низька ефективність

державних інститутів, низька якість законів та відсутність дієвої системи їх неухильного виконання, бідність більшості населення країни. Все це створює умови для слабкої довіри між агентами суспільної взаємодії та посилення атомізації суспільства. Низький дохід обмежує соціальну активність через нестачу вільного часу, який витрачається на працю на декількох роботах, ведення особистого підсобного господарства з метою забезпечення первинних потреб. Крім того, бідні люди мають низьку довіру як до влади, так і до різних форм організації суспільства.

Слабкість правоохоронної системи, незавершеність низки реформ на тлі низьких доходів більшості населення країни обумовлюють появу зневіри в суспільстві, яка посилюється розчаруванням від невиконання популістичних обіцянок політиків. За такого нерівноважного стану суспільства накопичується соціальна напруга та невдоволення. За таких умов стратегії поведінки громадян істотно різняться. В умовах нестабільності та непрогнозованості окремі громадяни починають «жити одним днем». Вони ставлять індивідуальні інтереси понад усе.

Самоорганізацію населення визнають ефективним інструментом боротьби з корупцією, злочинністю та іншими проявами деструктивного соціального капіталу. Стимулювання розвитку громадянського суспільства є важливим напрямом трансформації суспільств з низьким рівнем розвитку демократичних інструментів управління. Засобами розвитку соціальної активності є виховання громадянської позиції, створення ефективної системи комунікації населення з органами влади, стимулювання лідерства та реалізація політики зростання доходів населення, розгалуження каналів комунікації між суб'єктами соціальної дії, розвиток системи співфінансування громадських ініціатив з вирішення місцевих проблем.

Основними передумовами зміцнення соціального капіталу через механізм соціальної активності населення є: створення системи виявлення та підтримки (фінансової, організаційно-економічної) ініціативних груп, ідей та проектів громадськості; вироблення структури зворотного зв'язку (надання інформації

про діяльність та рішення, створення платформ комунікації як-то колцентрів, слухань, обговорень, проведення моніторингу стану суспільства на предмет протестних настроїв, задоволення прав і свобод громадян); залучення експертного середовища для підвищення ефективності діалогу, розширення суб'єктів його участі для зростання довіри; створення системи убезпечення від формалізації процесів взаємодії з громадськістю з боку влади та маніпуляцій під прикриттям громадських рухів лобістських інтересів певних осіб (дебюрократизація, підзвітність, прозорість в діяльності, аудит на предмет не суперечності діяльності Законам України та її відповідності Закону «Про громадські об'єднання» зокрема); регулярне підвищення кваліфікації чиновників з урахування набуття ними компетентностей взаємодії з громадськістю.